

Виолета Русева
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
ruseva_violeta@abv.bg

Опит в жанровата генеалогия на прозата. Повествованията на Любен Каравелов

Violeta Ruseva
“St. Cyril and St. Methodius“ University of Veliko Tarnovo

An attempted study of prose works through the genealogy of the genre. The case of Lyuben Karavelov’s narratives

Abstract

This critical undertaking seeks to establish the fictional status of prose by means of tracking down the genre’s genealogy. Drawing on the historical poetics of New Bulgarian literature, the study focuses on the differentiation of prose narratives from the variety of literary modes that shaped the discursive polyphony of Revival literature: journalism, folk studies, linguistic endeavours, philological reflections, folklore archives, parts of which went down in prose as specific expressions or synthetic formulations serving to impart a degree of fiction to the narrative. The specifics of Karavelov’s narration render it eligible for analysis that employs the strategies and methods of counternormative genealogy, the study of genre development that registers the impulse for its dissolution.

Keywords: Lyuben Karavelov; narratives; genre; discursive perspective

Генеалогична перспектива

В „Очерци по българския фолклор“ М. Арнаудов полага „Записки за България и за българите“ на Каравелов в неразграничени полета на знанието и изказа, определяйки ги между стремежа да се „служи на чистата наука“ и споменно-рефлексивна поетичност, аналог на която вижда в „Бълое и думы“ на Херцен и „Reisebilder“ на Хайне (Арнаудов 1996: 211). Посочва първото обнародване под надслов „Из

записок болгара“ в „Русский вестник“ (1867) и проследява следващи публикации във в. „Независимост“ и сп. „Знание“. В списваните от Каравелов издания „Записки за България и за българите“ са в дискурсивна цялост с политически статии, дописки за актуални събития, очерци за естествените науки (най-вече в „Знание“), както и с разкази и стихове на редактора. Арнаудов не пропуска да отбележи поместването на фрагменти от „Записки...“ в началните броеве на изданията от Ботев в. „Знаме“. Написани в „научно-фейлетонна форма, която никой дотогава не знае между българските писатели“ (Арнаудов 1996: 213), на страниците на в. „Знаме“ Каравеловите записки се срещат с радикалните политически призови за свобода на Ботевите статии. Етнографическото, смислово взривено от Каравелов в синтез между „пътепис, автобиография, фолклор и етнография“ (Арнаудов 1996: 211), получава подчертано актуален акцент.

Обществената прагматика на изданията, в които са публикувани „Записки за България и за българите“ на Каравелов, задава рамка на възприемането им. Но дискурсивната разнопластовост на възрожденските издания не е синкретичен тип литература. Едновременно със засрещанията и пресичанията между полета на знанието, типове изкази и жанрове, в „Очерци по българския фолклор“ М. Арнаудов ни е дал фокус и към дискурсивни разцепвания и жанрови разделяния. Изключителното внимание към фолклорната словесност и научните изкази, в които тя е описвана, към публицистичната модалност на изразяване, наблюдавани в пределна речева близост с художествената литература, позволяват, от днешна гледна точка, да определим подхода на М. Арнаудов в „Очерци по българския фолклор“ като дискурсивен. Литературният историк ни е дал оптика, позволяваща речеви диференциации и предположения за жанрова генеалогия.

Полагайки „Записки за България и за българите“ в архива на възрожденската народонаука, М. Арнаудов има подкрепата на самия Каравелов, който още в началното изречение поставя написаното от него не сред разказите на пътешественици, а в контекста на събудения в първата половина на XIX век интерес на научния свят към съдбата на славянството и народите в Европейска Турция¹. Изискванията за обективност – етнографическа карта, демографска статистика, брой на българското население, също са заявени още в началото, но възпоминанията, за които Каравелов настоява, че са исторически, под-

---

¹ Каравелов посочва публикациите на В. Григорович, Ами Буе, К. Роберт, д-р Х. Барт, д-р Й. Хан. Каравелов 1966: Каравелов, Л. Събрани съчинения в девет тома. Под ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков, П. Тотев. Т. 4. – София: Български писател, 1966, с. 391. Всички цитати от „Записки за България и за българите“ при спазен правопис са по това издание.

държат докрая тоналността на пределно личната позиция. Въпреки това „Записки...“ запазват научния си характер, дори ако ги четем през съвременни изисквания в това отношение.

Преди да изведе народопсихологически синтези, Каравелов изследва исторически сложили се колективни разбирания и актуални нагласи на неговото време, обсъжда конфликта между обществено съзнание, действителност и нови идеи за образование и практическа деятелност. Умозрителността на протичащата рефлексия е превежда на на сетивния език на спомените, закрепени за събития и личности. Дори изискването за топографска точност има сетивно измерение – разстоянието между българските градове Каравелов привежда в часове изминат път. Тези непрекъснати приплъзвания на езика към спомените, между рефлексия и ярка пластична сетивност, отварят двойни дъна, които произвеждат неповторимата ирония на Каравелов. Понякога грубоватичка, друг път – изтънчена в остротата си, но винаги преобръщаща неочаквано смисъла като „*чубуклуците, терлиците и простите аши от старите аби*“, които майстори новоизпеченият абаджия, поставени чрез съседни изречения в една словесна фигура с недоученото школо: „*На ти тебе Сократовци, Брутовци и Картагени!*“ (Каравелов 1966: 397; к.м. В.Р.).

Каравелов не описва, той мистифицира гледане. Непрекъснато предлага гледна точка на един възможен наблюдател: „Като се изкачите...“, „Вие не можете и да си представите...“, „Когато вървите...“ (Каравелов 1966: 398 – 399). Представя български градове и села (с броя на къщите) и „*такова едно село (името му не помня), през което тече мъничка речичка и което се дели на две половини*“ (Каравелов 1966: 461; к.м. В.Р.); описва училища, черкви и джамии (погледът му не ги отминава); водни източници и митичните им обитатели (целебното Русалско кладенче и неговите пазители самодивите); дава историята и психологията на пътища и мостове; прави етимологически екскурзии и разкопки винаги щом въведе дадено название; с имената на географски обекти свързва легенди и предания и разгръща етнографски разклонения, докато стигне до фразата: „Но аз се отдалечих от своят предмет“ (Каравелов 1966: 403). Всяко място, оказва се, има тайнствена, магическа история, неочаквано редуваща се в изложението със строгостта на научния изказ: климат, температура (в статистическа мрежа от Виена през Пловдив, Свишов, София, Търново до Цариград), календарно време, отнесено към реда на трудовите ритуали и действия. И винаги хората – облекло, наречие, характер – ярки пластически, езикови, психологически характеристики, наблюдения, синтези за български области или групи.

Изложението в „Записки за България и за българите“ е конструирана

но в езикови приплъзвания между научна рефлексия и пластическа сетивност. При Каравелов двойното дъно на иронията се отваря и под най-личната съкровеност на спомена. В това отношение главата „От Копривщица до Пловдив“ по колорит на разказаното, по ярките (без да са декоративни) детайли на описанията, по високата употреба на образни фигури и техните често неочаквани конструкции, по втъканите словесни формули от фолклора, по неподражаемата диалогична реч, под която се крие усмивката на разказващия, е образец за проницана от обич ирония: „*Моят черен, като вранево крило, кон скачаше под мене и гордееше се така също, както се гордеех и аз. След мене, на хранените коне, подскачаха дядо, баща ми, братята ми (...) След кавалерията вървеше пехотата, т.е. майка ми, баба ми, роднините ни и съседките ни*“ (Каравелов 1966: 409; к.м. В.Р). Съветите на „*моя мрачен, като Стара планина през март, дядо*“ са принос към възрожденските размишления за учебното дело: „*Тебе не трябват – как се казваха – никакви пизики-мизики. Ти и без тия физики ще да се научиш да мерши сиренето и да спрягаши воловете*“ (Каравелов 1966: 410; к.м., В.Р). В народоучния дискурс на „Записки...“ тази глава показва не само художника на словото Каравелов, но едновременно с все още установяващия се жанр на възрожденската проза в други творби на писателя предзадава разказваческа традиция, която десетилетия по-късно ще бъде разпозната в също така нанадминатата наративна ирония, пораждаща се само от неудържим прилив на обич в „Преди да се родя“ (1968) и „Преди да се родя и след това“ (1971) на Ивайло Петров.

Иронията – като словесна фигура и като поредица от риторически операции по отместване на смисъла – непрекъснато разколебава дискурсивните стратегии на цитиране, привездането на тези и аргументи, чрез които изложението държи да заявява себе си като научно. Ироничната подвижност на изказа не отменя авторитета на цитираните (в цялата форматност на научното позоваване) „Показалец“ на Г. Раковски, „Денница новоболгарского образования“ на В. Априлов, „О зародыше новоболгарской литературы“ на Венелин и „Исторически преглед на българската църква“ на М. Дринов, а прибавя аргументите на по-сложно разбиране на образователните, икономическите, социалните явления и обрисуваните психологически типове. В словесната фигура „*разбогатевишият идиотин, обокравшият сиромасите хаир-съзин и обравшият своите кредитори банкротин*“ (Каравелов 1966: 464; к.м. В.Р.) архаичните стилизации на езика в разрыв с практическите действия, които изричат, се сплитат в икономическа дефиниция със силен ироничен потенциал. Към икономическите анализи в изложението ироничната максима прибавя жилото на сатирата. Ако

продължим с примерите на школка тема, от героя ще научим, че е изпратен на училище не с идеални цели да спряга „не зная, не знаеш, не знае“, а по ясни съображения, които се наричат добиване на „порядъчно състояние“. Ако и (ще ни признае това) резултатът често да е „юмруците на виенският възпитаник (главния учител в Пловдивската гимназия – бел.м. В.Р.) над моята балканска глава“ (Каравелов 1966: 479, 473).

При проблеми с особена значимост, каквито са общественият напредък и „привязаността към народната коренна старина“, разказът на един живот, който непрекъснато се стреми да надрасне личното, се взривява в публицистични изблици: *„Дайте на българския народ движение и излазка (...) и пред него ще да се отвори нов път, щастливо бъдеще, честна деятелност и могъществен исторически живот“* (Каравелов 1966: 437–438; к.м. В.Р.). Веднага след това споменният лиризм, ироничните обрати и пластичната картинност възстановяват правата си на дискурсивни стратегии, за да бъдат отново отменени от публицистичната наситеност на разсъждения за робството в исторически и икономически план.

„Записки за България и за българите“ на Каравелов са личен спомен и индивидуален опит, житейско познание и знание за живота на българите: живописни географски и етнокартини; филологически разсъждения, които обикновено водят до издирване на славянско потекло на език и митология; сравнителна славянска етнография при описанието на седенки и тлъки. Етнографският колорит е видимостта на митологично-религиозните реконструкции в открития двоен генезис на образа на библейския Лазар, *войник на „небесния цар“*, и Лазар от преданията и легендите *„в златна кола, запрегната в бели като сняг волове, и носи със себе си венци и китки“*. Към ритуалите, описвани с наивна поезия на представи, в които *„Подир войника Лазар се появява пролетта на бял шестокрил кон и прогонва зимата. Тя е хубава жена със златни коси“*, Каравелов прибавя аргумента на наивните изображения в църквата „Успение Богородично“ в Копривщица (Каравелов 1966: 523 – 524; к.м. В.Р.). При представянето на павликяните католици и богомилството, позовавайки се на руски учени, е в близост до подход, който днес бихме определили като историческа реконструкция. В „Записки...“ Каравелов прилага практическа икономическа история, чиито аргументи са колкото в статистиката, толкова и в близката връзка с българския живот. Предлага ни социология на четенето, изброявайки френски романи (и разказвайки за читатели, изгубили се в романовите светове), гръцки книги, руски издания, „Цариградски вестник“, „Руский вестник“ в пловдивското училище. Познава се на народопесенните сбирки на Миладиновци и Веркович,

представя записи на песни от българските земи и прави проникновен анализ на напева, изказа и езика им.

Според М. Арнаудов има достатъчно основания „Записки за България и за българите“ на Каравелов да бъде отличена в полето на българската народонаука. Създадена със стремеж да дава наситена информация на средата, в която е публикувана, творбата на Каравелов обаче казва много повече. Неочакваният и от него самия писателски талант, без да оспорва фактическото писане, го сдобива с въображение, отмества границите му към съзнанието, създава изкази, в които наднича двойният пласт на иронията. И именно настояването на Арнаудов позволява дискурсивен фокус към „Записки за България и за българите“ и към жанровата генеалогия на прозаическите творби на писателя.

Лиризиран автобиографичен разказ, спомени за обществения живот, пътепис по местата на младостта от историческа и културна перспектива, образец на възрожденската народонаука – жанровата многозначност на „Записки за България и за българите“ предполага картинността да е словесен образ на реалността и описанията да изчерпват своята представяща, онагледяваща функция. Каравелов обаче владее степени и модалности на пластичност. Рисува картини в пряка нагледност, при които (като че) единственото умение е да се гледа през думите: *„Изведнъж пред очите ми се представи прекрасна картина. Около три тестета червенолици, белозъби и черновежди момиченца, пременени и накитени с всякакви цветя, седяха под широкоглавият орех, работеха, смееха се, нееха и подкачаха една друга“* (Каравелов 1966: 435; к.м., В.Р.). Минава през колорита на етнографски облекла и накити, без да е декоративен. В градската среда на Пловдив изтегля описанията на къщи, стаи, уредба, дрехи в декоративна стилизация. Разгръща пластически стратегии, които отварят фикционални пулсации. *„Градът е твърде живописен, но вие сте длъжни да гледате и на него така също, както би гледали на всичките други азиатски градове (даже и на Цариград) – отдалеч. (...) И наистина, когато аз се приближавах към Пловдив, то мене приведоха в голям възторг и местоположението, и живописността на зданията, и величествената река Марица. (...) Но щом ние влязохме в градът, то всичко се измени, всичко доби друг вид, всичко изчезна“* (Каравелов 1966: 441; к.м., В.Р.). Предложената двойна перспектива към един и същ изглед в това описание е всъщност визуална стратегия, разколебаваща видимото. В „Записки..“ има картини, в които видимостта е отместена или скрита: *„Из гъстата зеленина, в която плуваше селото, се чуеха млади гласове, които нееха една от многочислените български полуплачевни песни“* (Каравелов 1966: 428; к.м., В.Р.). Писателят рисува в модал-

ност „ако“: „Ако вие да би погледали на тая местност дene, то тя ви би се показала бедна и еднообразна, ако тя и да е твърде плодoвита, но при месечната светлина и при нoщните сенки тя представлява известна прелест“ (Каравелов 1966: 438; к.м., В.Р.). Релативизиране на перспективата, звукови замествания на визуалното, игра на светлина и сенки в изображението – в „Записки...“ Каравелов изработва пластическия език на фикционалните жанрове на разказа и повестта.

Произведено през перспективата на Фуко между „нещата и думите“, твърдението за приравняване на имената и феномените във възрожденската словесност (Кьосев 1998: 21 – 23) запазва частична валидност. Между езика и феномените, мислени от възрожденските автори в географски и етнографски емблематична знаковост, Каравелов отваря дистанцията на отказаната нагледност, на събудените сенки на въображението, на условната модалност на описанието. Ако чрез акцента, поставен от Ал. Кьосев, се обърнем към дискурсивния анализ на изказите, Фуко ще ни даде потвърждение за „функционирането на представянето“, при което изкуството на езика е начин „да се направи знак“. Този класически статут на езика е оспорен, когато „литературата отново изважда на бял свят езика в неговото битие“. Като се започне от ХІХ век, пише Фуко, „езикът ще расте без начало, без край и без обещание. Именно кръстосването из това празно и фундаментално пространство очертава ден след ден текста на литературата“ (Фуко 1992: 89 – 90).

Оказваме се пред потвърдено усъмняване, че етнографският наратив на Каравелов освен лаборатория на дискурсивен опит, в който се създава авторът, ще се окаже и двойното дъно на модерни разказвачи от 60-те години на ХХ век. В никакъв план М. Арнаудов не обсъжда въпроса за жанровата генеалогия, но предложената от него перспектива на изследване позволява да бъде решен този въпрос от позицията на актуално литературоведско мислене.

Прочетени през „Записки за България и за българите“, в повестите и разказите на Каравелов стават видими текстовите преноси, смисловите пренасяния и образните прехвърляния между жанрово неидентичните „Записки...“ и фикционалните творби. Каравелов провежда дълбинна археология на представи, последваща семиотизация на които откриваме не само в по-късни негови творби, но и у други автори. Не става дума само за етнокартини, а за семиотизиращи ядра с висока повторимост и смислопроизводство – земята-рай, симетрията на природата, човекът и природата, образа на слепия гуслар/певец/разказвач на истории.

Поместването на повествованията на Каравелов в периодични издания е начална рамка на възприемането им. Публикуването им в бъл-

гарски, руски и сръбски списания е възприемателски праг, определящ интенцията на писането. Повестта „Българи от старо време“ е писана в Москва, отпечатана в „Отечественные записки“ през 1867 г., на български език е публикувана във в. „Свобода“ (г. II, 1872, бр. 35 – бр. 52); разказът „Слава“ е писан на руски език, публикуван в руско издание на книга на Каравелов от 1868 г. и преведен от автора на български за сп. „Знание“ (г. I, 1875, бр. 6 – бр. 9); повестта „Хаджи Ничо“ е писана в Букурещ, обнародвана е във в. „Свобода“ (г. I, 1870, бр. 33 – бр. 47); повестите „Мамино детенце“, „Извънреден родолюбец“ и „Прогресист“ под общо заглавие „Три картини от българския живот“ са публикувани в сп. „Знание“ (г. I, 1875, бр. 11 – бр. 24)².

Писателят Каравелов очертава общо поле на пресичащи се политически идеи, обществени въздействия, културни взаимодействия и литературни кристализации на идеята за освобождение, за политическа свобода, за съчувствие към страдащото славянство. В „История на новата българска литература“ Боян Пенев функционализира различията на култури, езици на писане, обществени среди и политически ситуации, като проявява авторската фигура на Каравелов през разбягващи и засрещащи се контексти. Различните културно-обществени среди, в които Каравелов живее, работи и пише на съответния език, са изяснени от литературния историк с идейните си противоречия и с политическите си конфликти. Русия на славянофили и на западници³, на Херцен и Чернишевски, на Гогол, Тургенев и Достоевски – за Каравелов творческа кристализация на социални идеи и литературни вдъхновения, интерес към естествените науки и носталгична поетизация на българския бит и фолклор. Политическа дейност и литературна дейност в Сърбия, връзки със сръбската Омладина. Букурещ, БРЦК, вестници, списание, художествени творби. Б. Пенев прави не просто биографичен разказ за пределна творческа и политическа активност, а културна социология на дискурса, разгръщайки взривяващите се различия в реформираща се Русия на Александър II, опитите за реформи на Османска Турция, отместващите се с линията на осво-

---

² Данните са по Каравелов 1955: Каравелов, Л. Избрани произведения в три тома. Под ред. на Ал. Бурмов, Ст. Божков, Цв. Минков. Т. 2. – София: Български писател, 1955. Бележки, с. 449. Всички цитати от „Българи от старо време“ и „Мамино детенце“ при спазен правопис са по това издание.

³ Трябва да имаме предвид тази идейна конфигурация в направената от Б. Пенев реконструкция на контекста Каравелов в Русия, за да разберем обобщението на Цв. Унджиева, направено на основата на публикации на писателя в руски издания: „Още в ранните публицистични изяви на Л. Каравелов от периода 1860 – 1866 г. ясно е отразено неговото съзнание за значението на политическата борба, неговото остро критично отношение към идеологията на славянофилите“. (Каравелов 1985: 434)

божденията граници и територии на Балканите, веднага възникващите опозиционни сблъсъци в държавните новообразувания, върховното отчаяние и екстатичната надежда за свобода у българската емиграция. Минавайки през държавно-политически граници и обществени ситуации, с библиографска точност Б. Пенев представя като смислови ядра, които не позволяват на противоречията да оспорят единството на авторовата личност, написаното от Каравелов в Москва, както и първите отзиви за него (Пенев 1978: 428 – 432), публикуваното в Белград и Нови сад (Пенев 1978: 443 – 446), в Букурещ (Пенев 1978: 472).

Създавано на три езика, превеждано понякога от автора, друг път – от различни преводачи при публикуването в друга културна среда, въпросите, които творчеството на Каравелов поставя, Б. Пенев се опитва да разреши като проблеми на писането, на психологията и социологията на възприемането. Историкът Б. Пенев е коректен при отбелязването на художествените творби, сбирките с народни умотворения, пътните бележки и записки, както и всяка статия, биографичен очерк и критически преглед, които Каравелов е писал и публикувал в различните издания. Естетическият критик Б. Пенев обаче маркира като нехудожествени публицистичните фрагменти в повестите и разказите на писателя и търси обяснения в тази насока при писането на различни езици и възприемането в различни културни среди: „в повестите, писани на руски, Каравелов въздържа своите публицистични склонности (...). А в разказите и повестите, издадени по-късно на български, той отделя широко място на публицистични разсъждения, поради което множество от разказите му правят впечатление на най-обикновена публицистика, а не на художествена литература. Дори и тия негови повести, които са преведени от руски на български, са загубили в превода твърде много“ (Пенев 1978: 549).

При всички възможни различия на възприемане и оценки от исторически и съвременни читатели, от критици и историци, писането на Каравелов е феномен, в който може да бъде видяна уникалната културна ситуация на Българското възраждане. В литература, която мисли себе си като възродена писменост, в самата ѝ историчност, се ражда литературата в съвременен смисъл. Авторът Каравелов генеалогизира две начала към необозримостта на Началото. Раждането на литературата от предмодерната стихия на разказването, от порива към идентификация, от стремежа за словесно закрепяне в света, от потребността от културни координати. И от друга страна, раждането на литературата в различието на езици и култури, феномените на четенето и превода, припознатата близост и неизбежното различие с автори на други литератури. Да положиш себе си в света и да положиш себе си сред другите са двете генеалогически проекции на Литерату-

рата. Утаеното домодерно превръщане на словото-свят в свят-наратив в „Записки за България и за българите“ преминава през жанровата неосъщественост на пътните бележки и мемоара, през припознавания с научни изкази. Именно тази хетерогенна дискурсивност, разпръснатата и префункционализирана в повестите и разказите на Каравелов, писани по същото време, позволява да бъде наблюдавана тяхната фикционалност.

Фикционално проясняване

„Българи от старо време“ и „Записки за България и за българите“ имат първи публикации в руския периодичен печат през една и съща година. На следващата са обнародвани в едно и също издание – книгата „Страници из книги страданий болгарского племени“ (Москва, 1868). Боян Пенев разглежда това издание като ядро, в което може да бъде наблюдавано изграждането на автора Каравелов, и посочва включените в него, освен повестта и пътните бележки – разкази, две етнографски статии и биографичен очерк за Караджич. Контекстуалността на изданието и средата на възприемане определят четенето. „Книгата на Каравелов е била посрещната благосклонно от руската критика. В няколко списания и вестници ние намираме доста благоприятни рецензии за нея“, пише литературният историк и цитира отзив в руско издание, според който етнографическите подробности и в разказите, и в пътните записки „*стоят конечно на почве вполне фактической*“ (Пенев 1978: 430 – 431; к.м. В.Р.). В очерка за Каравелов в „История на новата българска литература“ (в присъщия за литературната наука по онова време биографизъм) Б. Пенев се доверява на фактичността на „Записки за България и за българите“ и пространно ги цитира като документален източник за годините, събитията и срещите, за които разказват⁴.

В „История на българската литература през Възраждането“ Ив. Радев също посочва книгата „Страници...“, но работи с второто издание

---

⁴ Б. Пенев не разглежда „Записки за България и за българите“ повече от фактическата им основа, но в присъщия си исторически подход представя всички публикации на пътните бележки.

Резултат на текстологична работа на Б. Пенев е изданието, което включва последните четири глави, непеведени от Каравелов на български. В превод на Г. Цанев първата цялостна публикация на „Записки за България и за българите“ излиза в библиотека „Българска книжнина“ на Мин. на нар. просв. през 1930 г. „Това издание, дело на Боян Пенев и Г. Цанев, съдържа подробен и прецизен научен коментар“. Цит. по Каравелов: 1966. Т. 4. Бележки, с. 662.

(Москва, 1878). Подобен анализиращ ход изважда повестта и разказите, включени в книгата, извън фактическата им закрепеност, извън информативната им стойност за средата на четене, ефект, който книгата е произвела при първото издание. Освен това – в годината 1878 друг е историческият контекст, друг би бил биографичният разказ една година преди смъртта на автора. И публицистичните издания, които Каравелов е редактирал, и написаните по-късно прозаически творби вече позволяват чрез връщане към тази ранна книга да бъде разкрит „белетристичен свят, който познава свои закони, следва „кривата“ на своята логика“, аналог на която изследователят вижда „в противоречивата и променяща се българска действителност“ (Радев 1997: 298; к.м. В.Р).

Привидно повествованието на „Българи от старо време“ следва познатото етнографско изложение на „Записки за България и за българите“: описание на копривщенската къща; уредбата на дома, отнесена към етноопределител: „приличала на всичките други стаи, в които живеят българи и българки“ (Каравелов 1955: 79), показана чрез народния бит, но и чрез детайл, който говори знаково за времето: „литографическия портрет на Юрия Венелина“ (Каравелов 1955: 80); пластическа детайлност на традиционната трапеза и обичайното облекло. И най-сетне: втъкани в повествованието – в картини, сцени, епизоди – записи на народни песни. Подобно на героя, за който разказвачът отбелязва: „Хаджи Генчо обича да доказва фактически“ (Каравелов 1955: 34), повествованието също така непрекъснато привежда факти и едновременно разколебава фактичността в условен изказ.

И така: прагматиката на писането и публикуването на първите издания на „Записки за България и за българите“ и „Българи от старо време“ правят особено видими текстовите прехвърляния между тях, но и открояват отлики, усилен при различната среда на възприемане. По вече позната от „Записки...“ установеност на народното мислене, разстоянието в „Българи от старо време“ се мери с ходене: „Коприщица, която занимава място около един и половина часова ходба“ (Каравелов 1955: 43). Да забележим изписването навсякъде в повестта *Коприщица* – несъмнено особеност, показателна за времето на граматическо установяване на книжовния език, която в историко-словесен план можем да приемем и като фикционализираща стратегия, оразличаваща Коприщица на Хаджи Генчо и дядо Либен от Коприщица на Каравелов.

Словесните преноси между двете творби не водят до отговор на твърденията за несъмнената фактичност на едната и безспорната белетристичност на другата, а задълбочават неизяснеността на въпроса. Възможно решение е да се опитаме да приложим спрямо авторството

на Каравелов дискурсивна перспектива. Или – да наблюдаваме като едновременно протичащи диференциацията на типове изкази, имперсоналността на жанровото изкрystalизиране, установяването на литературността като историческа категория и персонализацията на писателската фигура, учленяването на художественото като индивидуален език.

Да започнем от демографското съотношение между мъже и жени, обяснено в пътните бележки чрез социологически анализи и полушеговита икономика на брачните отношения. В повестта лаконично се повтаря вариант на едно от изреченията в „Записки...“.

Изобилието на жените се забележава в големите села Копривщица, Клисурса, Сопот, Калофер, отчасти и в Панагюрище, защото мъжкото население ходи да работи в Цариград и в Мала Азия, дете мнозина остават там. („Записки за България и за българите“, Каравелов 1966: 406)

Трябва да забележа, че женското население в Копривщица е по-многочислено от мъжкото. Последното ходи по света да прави търговия и да печели за зимска. („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 73)

Фактичката серия от географски имена и обясняващата логика на пътните бележки са неутрализиращи в повестта в изкази, които казват много за устната настройка на речта, за мисловните параболни разказващи от Копривщица до наивното разбиране за света като всичко, което не е тук. Не демографското наблюдение само по себе си или възможностите, които то отваря за интерпретация, а опитът през обобщеното в статистиката да се потърси универсално измерение на личностната съдба – може би това кара Каравелов в повестта „Извънреден родолюбец“ да се върне отново към този проблем с въпроса: „Обяснете ми, ако можете, защо във Влашко и у гърците женското население е по-голямо от мъжкото?“ (Каравелов 1955: 394).

Нека следваме хронологията на публикуване, когато наблюдаваме фикционализиращите стратегии в повествованията на Каравелов. На пръв поглед бихме казали, че в „Българи от старо време“ писателят ползва етнографската матрица не само на своите „Записки за България и за българите“, но и на всички типове изкази, който М. Арнаудов описва и класифицира като възрожденска народонаука. Но дори в жанровото допускане за народоведско проучване в „Записки...“ Каравелов е освободил етнографическото от неговата застиналоост, превърнал го е в поезия, в духовна стихия на живеенето.

В „Българи от старо време“ описанията на бит, празници, ритуали, на „женската първоначална накитка“, на облеклото на копривщеничката са фрагменти със засилена поетизация и декоративност. Едва когато

читателят престане да вижда етнографската буквалност, когато под пластичната картина на обичайното облекло види трепетното полъхване на женската хубост, а в описанието на българската песен чуе „проста и любяща душа“, ще забележи, че етнографските поетизации са цветни картини, пластическо тържество в повествование, на което ироничните игрословици и обрати придават подчертана вторичност.

Разбира се, иронията не може пряко да бъде отнесена към фикционалността на наратива. В споменно-рефлексивните „Записки...“ Каравелов е показал цяла гама от иронични модалности и фигури. По-късно ироничният обрат или срыв на повествованието ще стане особеност на разказвача Каравелов в „Хаджи Ничо“, „Мамино детенце“, „Прогресист“.

В „Българи от старо време“ ироничното е словесна маска на разказвачия и в някакъв смисъл – конструкция на цялото. Етнографическото шеговито-иронично се преобразява в „етнографията на старите Хаджи Генчови шалвари“. Уредбата на дома от народоведска илюстрация става характерологичен „музей“. „Ето погледайте...“, казва разказвачът и отваря Хаджи Генчовите долапи, сандъци, ракли, оставя читателя да огледа полички с „всевъзможни и разнообразни неща“, всичко, което „не може човек нито да разкаже, нито да опише“ (Каравелов 1955: 31 – 32). В гротескова хиперболизация предметите излизат от описателността на цялото и претендират свой живот на цветове, обеми, материи, както е в одаята на дядо Либен: „всякакви дрехи...“, „различен вид пушки...“, „и други принадлежности“ (Каравелов 1955: 52) – дълги списъци с вещните доказателства за някогашното юначество на героя. Описанието на дрехите на дядо Либен става объркващо цветно. Отделени от прагматичната си функция в бита, предметите в дълги редове на изброяване започват да разколебават характерологичната си функционалност. Декоративно хиперболизирани, описанията разколебават етнографските си измерения. Все още пазеща връзката си с традиционната среда на живеене, вещната среда в „Българи от старо време“ тържествува своята литературност.

В „Записки...“ има пленяващи с поетичността си природни описания, но дори при текстовите и смислови сближавания с „Българи от старо време“, привежданите обяснения в пътните бележки бележат разликата от фикционалния наратив на повестта.

Природата на тая долина е съвсем отличителна от планинската. (...) Полетата са засеяни, земята е производителна, добитъкът е едър и отгоен. А хората? – Хората са достойни за оплакване! Истина казват икономистите, че бедността на земята е най-главният източник на енергията и на промишлеността. („Записки за България и за българите“, Каравелов 1966: 420 – 421)

В Коприщица няма плодovита земя – само камъни, пясък и глина; но, както се види, по причина на тая неблагоприятна и сиромашка почва Коприщица е едно от най-живите и от най-деятелните села. („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 40)

Според присъщото за XIX век научно мислене и познатия от пътните бележки начин на изложение географската среда е детерминираща. В повестта Каравелов маркира географски имена, но е освободил картините от географска буквaлност. Описанията на природата са разгърнати платна, в които тържествуващата органика на растителни видове, съцветието на аромати, орнаменталността на звуци, митични тайнства се редуват с народопсихологически и характерологични синтези, с идеи за естествеността на природата. Природата е натура, викове, говор, песен, сливащи се в полифонията на естествения живот, любовно изброяване на всички домашни животни, депоетизиращи детайли, които се включват в пасторални стилизации и описателни стратегии на „поезия на сърцето“.

Ралата вече браздят полетата, от всяка една страна изскачат цели стада овце, крави, кози и цели ергелета коне. Слънцето се търкаля весело над човеческите глави, а човекът, като погледа – как е около него хубаво и мило, моли се и остава с пълна надежда, че неговият беден и тежък живот след време ще бъде еднакъв с естествените природни явления. („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 42)

Дългите редове на изброяване, присъщи на изказите в повестта, създават особен ритъм, който се подема от фразата, усилва се в изречението, структурира описанията: „лози, чудни, разкошни трендафили, разноцветни георгина, лалета, божури и възхитителен бял крем; там падали по земята кадифени сочни праскви и кехлибарени кайсии; тука са расли още гигантски орехи, кестени, круши, ябълки и мушмули. А най-повече тоя рай бил рай...“ (Каравелов 1955: 108).

Рефлексивните синтези, в които пластическата яркост избледнява, линията на разнообразни и разновидови изброявания, дълга, много повече отколкото въображението на читателя може да свърже в цялостна картина – са стратегии, които всъщност десемантизират географската и етнографска описателност в повестта. Етнографското става декоративен знак, визуална емблема, зад която бушува стихията на живеещото.

В дистанцираната вторичност, в която разказва Каравелов, се обособява поетизиран пасаж на споменна рефлексия. Оживяват картини на поетическа идеализация, въображаеми завръщания към спомени-те, усиления от тъгата по родния край. „Обичам те, мое мило Оте-

чество!...“ е лаконична проява на субектна изказност, извисила се през стиловата орнаменталност. „Обичам те, мое мило Отечество!... Обичам те, мой мили краю!“ е химнично утвърждаване, вричане и благословение. „Обичам те, мое мило Отечество!... Ти си оная благословена земя...“ (Каравелов 1955: 42; к.м. В.Р.) е вдъхновена и лиризирана публицистичност.

Изразената лиризация на този пасаж е по-скоро изключение от стратегиите на хиперболизирана описателност и вторична стилизация в повестта. Подобно на начина, по който са изградени отделните описания, повествованието е конфигурирано от множество пластически детайли, всеки от тях звуково и визуално подчертан, стремящ се да се обособи от цялото, което успява да удържи единството на различните стилови пластове:

Захванало да се разсъмва. Предвестниците на слънцето, леките облаци, които били гонени от северния вятър, захванали да слазят по повърхностите на Витоша, която високо повдигала своята глава над Самоков; гората се събудила и захванала да шумти. Весело ревал Искър и с пяна бързал надолу от Рила планина; захванали да чуруликат белогъските, захванали да крещат щурците, захванали да гракат гаргите и всичкото хвъркато царство зачуруликало и запяло. Ето там се послушало гръмовитото и дебелото мукане на кравата, ней отговорил бикът, нему – биволът; в съседните огради заблеяли овце и запърхали кобили... („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 108)

Редуващите се описания задават на цялото повествование ритъма на усилващо се изброяване, отмерван от паузите между открояващите се картини. „Българи от старо време“ е звукова ритуална картина, обредно слово, оркестрирано в звуците на живота. Речевата партия на Хаджи Генчо (човек, който „обработва своето знание“, ще каже разказвачът) отваря повествованието със своите теми: обяснява къде живее дяволът, говори за Киевските книги, заплита се в книжни фрази, оракулства по сънища, философства за педагогическата метода на боя, проверява я на практика. Дядо Либен се включва с теми за коне и пушки, за московците, за някогашното юначество и любовта си към „своето отечество, но не всичкото, а само Коприщица“. Носовото пее-не на самоучения „економ“ и делийските провиквания на самобитния естет се редуват всяко със своите теми; сливат се в двугласие, щом стане дума за качеството на старото вино и за сладостта на ракията; отново се разделят и избухват в пререкание. Хорът на копривщенските свахи, ритуални оплаквачки и събирачки на „селските произшествия“, държи и разпръсва в повторения основната тема, комична вербализация на митологични реконструкции, в която са „помешани“ и

разпнатият Христос, и Соломоновата чаша, и огън със 77 духала, дяволи и огнен змей. В тази словесна картина диалозите между Павлин и Лиля се издигат със звънкостта на любовни припевки, в отмерения ритъм на ритуални наричания. Когато чувствата, които трябва да бъдат изобразени, станат непосилни за перото на разказвача, изписаните народни запевки със своите мотиви, словесни фигури и мелодика се включват в оркестрацията на повествованието.

Разказвачът Каравелов съхранява цели езикови пластове и тематични полета, присъщи за човека от неговото време, които иначе биха останали незаписани, несъхранени, запазва живи изкази, днес отдавна изчезнали, показва ни магиката на устната реч. Всичко това не означава – просто запис, а авторска работа по езика. Повествованието пулсира между поетически идеализации на традиционната култура и гротескови обрати в разказването за събития и герои от настоящето на автора. В стилизацията на устното разказване са орнаментирани обрати на книжовната черковнославянска стилистика. Сватовство, годож, кумство, отиване за вода, ритуално посрещане на сватове и даряване на дарове са наративни фигури, които изграждат цялото с отчетливата симетричност на обредни действия (които непразничността на бита се опитва, но не може да разруши). Тонът на разказване следва синкопите на устната реч, втъканите в повествованието записи на песни задават своята мелодия и също стават част от ритъма на цялото. Издига се дискантът на копривщенските свахи, разлютява се кавгата на двамата сватове, потокът на ежедневната реч преплита видения за огнен змей със седемдесет и седем глави и разговори, в които става дума за Ерусалим и Мойсей, за отрязания нос на св. Трифон, за ангелите, московците и името на оня френец Панапарт. В книжните фрази на любителя на черковнославянски писания Хаджи Генчо, „по-умен от самите копривщенци човек“ (Каравелов 1955: 24) се оглежда езиковото съзнание на времето.

Радетел на книжовността, възпитан в най-светли идеали за про света, споделящ рационални идеи за образование, Каравелов не щади някои от педагогическите възгледи и практики на своето време. В автобиографична споменност разказва за своите първи години на обучение, педагогическата метода на което се заключава в препоръката „да не ставам приятел с тоягата“, а прилежанието се отнася до следните умения:

Цели седем години аз бях длъжен да сричам малко и велико повечерие, Давидовите псалми и множество други молитви и тропари... („Записки за България и за българите“, Каравелов 1966: 396)

В повестта за педагогическата система на Хаджи Генчо, който знае „науствницата, псалтира и апостола, даже и светчето“, Каравелов казва същото:

... но най-повече той ги бие затова, защото не знаят науст „Христос воскрес“ и „Ангел вопияше“. („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 34)

Колоритното смесване на битови сцени, ежедневни действия и реч с черковнославянските фрази на Хаджи Генчо, изписани в съответното правописание и езикова стилистика, определят смехово не само тоя копривщенски Синтип философ. В повестта се открояват два езикови пласта: един – на колорита и яркостта на устната реч, в живото бълбукане на която се отделят ироничните игрословици, смеховите конструкции, шеговитите обрати на разказвача, и друг – стилизиран в книжните черковнославянски фрази на героя и на разказвача, представящ това „добрейше същество“ (Каравелов 1955: 27) Писмото, което Хаджи Генчо пише с всичкото умение да се каже твърде малко в сравнение с усилията, вложените в архаичната реторика и правописание, послание, което дядо Либен ще хвърли, без да прочете, е словесна и сюжетна фигура на слепотата на двата речеви пласта един спрямо друг. Различието на езиковите пластове се усилва от записите на устни народни творения, мистифициращи песенност. Двойната речева конструкция на повествованието е културна стилизация на езиковите въпроси на времето, иронично-смехова интерпретация на изключително сериозния според Каравелов въпрос за словесната традиция на възрожденската литература.

Две години след написването на „Българи от старо време“, в бр. 5 за 1869 г. на в. „Свобода“ Каравелов обнародва статия, в която обсъжда да писателските задачи като езикови въпроси:

Българският народ до тогава няма да има едно правописание, до когато нашите писатели не обърнат най-голямото свое внимание на българското народно произношение и на конструкцията на българският език. Българете не щат да пишат едно правописание до това време до когато нашите писатели не престанат да са ръководат по старославянската етимология и по руският синтаксис.⁵

В граматическите спорове, в езиковите полемики, които възрожденските писатели подновяват с всяко свое издание, се откроява про-

---

⁵ „За българският език“ // *Свобода*, г. I, бр. 5, 3 дек. 1869. Цит. по Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878“ на НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

цесът на нормативиране на книжовния език, но също така се обявява културното съзнание на епоха, за която езиковите въпроси са идентичностно значещи. Хаджи Генчо от „Българи от старо време“ е колоритна персонализирана реплика на езиковите въпроси на времето. В Каравеловия герой, всепризнат в Копривщица филологически авторитет, Б. Пенев ще види близост с друг „наивен граматик“ – Иванчо Йотата, герой от „Чичовци“ на Вазов (Пенев 1978: 560).

Междуетиковият статут на писането на Каравелов не оспорва възможни наблюдения над езиковостта на неговите творби, но изисква конкретизации. Необходимо е да се посочи, че публикацията на „Българи от старо време“ във в. „Свобода“ е значително преработена и „фактически представлява нова редакция на повестта“ (Каравелов 1955: Т. 2. Бележки, с. 449.), писана на руски. Както и да се има предвид, че четем обнародваните от автора в сръбски издания „Крива ли е съдбата?“ и „Сока“ по късни преводи, които не са правени от Каравелов. Текстологичните уточнения по отношение на редакциите или преработките, които Каравелов прави, превеждайки някои от произведенията си, съставляват съществена част от редакторската работа при издаване на творбите на писателя. Всяка от художествените творби на Каравелов изисква подобно уточнение, което гарантира автентичност на наблюденията над един неповторимо автентичен език.

Каравелов използва езика по много особен начин. Известна незавършеност на процесите на нормативиране, като че в момента протичаща кодификация, установяваща се граматичност, понякога изненадващи със своята необичайност лексикални форми – всички тези езикови особености не функционират като аграматична реч, а са само лек акцент на жив говор. Писателят владее живия ручей на изчезнала днес реч, запазена езикова автентика, без кавичките на персоналния говор на даден персонаж.

В „Българи от старо време“ Каравелов семантизира диалози, речеви ритуали на гостуването. Изградени като своеобразно езиково надиграване, те са направлявани от гостуващите: „*А що, дядо Либене, чухте ли вие, че...*“ и „*Хайде, чичо Либене, да видиме какво ще да отговориш на това?*“. Подгръвани са с метафорични словозавъртания: „*А знаете ли и това, че повечето ангелизи са неми като немците?*“, в избледняващата информация на които, според ироничната реплика на разказвача, „*разговорът потъвал...* в река *Тополка* (Каравелов 1955: 80 – 82). Взаимно оглеждащите се речеви блокове и повторимите езикови фрагменти биха свели диалогичната информативност до нула, ако не се имат предвид усилията на Хаджи Генчо да свръхнатовари информация:

Когато Хаджи Генчо видял, че го слушат, то останал твърде доволен и добил желание да помеша в тая история и св. Георги, и змейовете, и ламите, и болен Дойчин, и Сульо билюк-баши, но... („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 89)

Наивните представи в неизречената вътрешна реч на героя, архаичната генеалогия на езически, християнски и фолклорни пластове в тях са синтези на имперсонална мисловност. В повествованието Каравелов синтезира колективна реч с повтарими теми, неуникални фрази, общи словесни полета. Преплита говорещи езикови пластове. Речево диалогизира структурата на цялото:

Мъжките езици захванали да говорят за конете, за виното, за беглика, за йошура или просто за това – чия крава гази чуждите ливади, кой ага е по-добър, чии волове са по-яки и по-напършени и така нататък; а женските езици разказвали такива неща, които били чудно интересни, т. е. как Петковица Лапердина катурнала в черкова свещника, а поп Недялко... („Българи от старо време“, Каравелов 1955: 88)

Определянето на „Българи от старо време“ като „социална повест“ (Радев 1997: 316) има своето проявление и в езиковата структура на повествованието: в историзиращото „записване“ на автентична реч, разнородните езикови пластове, груповите говори, ежедневните разговори и ритуалните разговори, фолклорните записи, стилизацията на черковнославянска книжност.

Повестта постига лицето на възрожденската общност, интерпретира българина като личност, социализирана чрез интимните и междуличностните му отношения, търси тавана на гражданските му вълнения чрез комично-пародиращите форми, в които голямата политика и световните исторически фигури стават част от душевността и познанията му. (Радев 1997: 316)

В словесните пластове на повестта са синтезирани колективни мисловни нагласи, общи вярвания, локални предразсъдъци и идеи на времето, прекосяващи света. Каравелов *фикционализира* чрез словото като исторически определител, като социално разпластяване и многозвучие, като колективна и персонална реч. Създава светове в и чрез езика. Разискваният в повествованието въпрос как се пише (едновременно исторически маркер и маркер на условността), разиграваните диалози с читателя, произведен в структурен компонент, полагат в самата творба и въпроса как трябва да се чете. Да се реконструира възприемането на повествованията на Каравелов от неговите съвременници, е въпрос от историята на рецептивната естетика (виж. Ле-

ков: 1988), но за съвременния читател те продължават да произвеждат културна семиотизация, втвърдяване на блокове смисъл, които се възприемат като визуални и речевы цитати на времето. Съответно – търсенето на преки референции по-скоро разколебава границите на самата реалност – това е ефектът на гротесковото изображение не само на „Българи от старо време“, но и на „Мамино детенце“.

„*Не зная как ти, мили мой читателю...*“, сякаш почти неволно изпусната, тази въздишка на споделяне в „Българи от старо време“ е в текстова близост до описание, чиято пластичност завършва със сваляне маската на истинното разказване, под която литературността се усмихва иронично: „*Нощта била възхитителна със своята действителна прелест: поетите и насъне не са виждали подобна прелест*“ (Каравелов 1955: 103; к.м. В.Р.). Зад уподобяванията с действителното, зад повестуването „като...“ се отварят смисловите лабиринти на усложнена културна семиотизация. Читателят прекосява разклоненията между един представно създаден свят и непрекъснатото посочваната му условност, участва в многостепенна сътвореност, в която самият той е едновременно реален и въображаем. Текстово импровизираните диалози с читателя имат и пряко прагматична функция при поместване на творбите на Каравелов в различни броеве на периодичните издания: „*Ако искаш, читателю, да узнаеш какво е станало с Цая, моля те да почакаш докато излезе втората част на моя разказ, която ще бъде напечатана в „Матица“ или в отделна книжка. А дотогава остани сбогом!*“ (Каравелов 1955: 242). За реалните читатели на втората част на „Крива ли е съдбата?“ сбогуването продължава близо век⁶.

В „Мамино детенце“ читателят е вече повторима словесна формула с висока употреба: „*мои дражайши читатели*“ (Каравелов 1955: 367; к.м. В.Р.); текстова фигура, която направлява действието: „*Хайде, върви, Стоене, и добър ти час! Не слушай ти мене и моите читатели*“ (Каравелов 1955: 371; к.м. В.Р.). И най-после – читателят започва да дублира функцията на героите: „*Вие, любезни читатели и читателници, още не познавате и сами себе си. Искате ли да ви сваля булото и да ви изнеса пред лицата гладко огледало?...*“ (Каравелов

---

⁶ Повестта „Крива ли е съдбата?“ Каравелов пише в Белград. Първата част е „обнародвана в 1868 г. на сръбски език в сп. „Матица“. Каравелов не е превеждал на български тази своя творба. В превод на Д. Маринов първата част е публикувана от З. Стоянов. След това е издавана в различни преводи. Страници от втората част са намерен през 1953 г. в архива на писателя и публикувани за пръв път от Ил. Конев в „Известия на института за българска литература“, кн. I. Впоследствие са намерени и други ръкописи. Първата и откъс от втората част са публикувани в Каравелов 1955: Т. 2, с. 159 – 257. Цит. по Бележки, с. 449.

1955: 383; к.м. В.Р.). След този въпрос следва пространен пасаж, в които въображаемите читатели са характеризирани в реалността на възможни ситуации и поведение.

Направлявани от автора изобретателно, с въображение и нескончаеми иронични импровизации, отместванията между реално и условно не скриват реалните проблеми. Като използва всички степени на комичното – от шеговитата усмивка, остроумната ирония, жлъчния хумор до гротеската, пародията и социалната сатира, Каравелов разисква въпроси на възпитанието, белетризира взаимодействието личност – среда, създава обобщена картина на патриархални отношения, в която злободневно заостря социални акценти. Без да отнема от актуалността на същите проблеми, разисквани публицистично в статиите му, в повестта Каравелов превръща в проблем и въпроса как се пише художествена творба.

Повествованието на „Мамино детенце“ атомизира и онагледява пред читателя процеса на писане. Стремещът да се удостовери реалност, да се внуши почти свидетелска позиция се разколебават от непрекъснато посочваната условност. Маската на достоверност, която повествователят е надянал, в определени моменти се отмества и той започва да направлява разказването: „*Но аз забравих да ви кажа...*“. Търси се парадоксална подкрепа за достоверност: „*Който желае да се увери в справедливостта на моите думи, той трябва да иде в Казанлък...*“, привеждат се мисловни аналогии, разкриващи същността на писателската работа: „*Ако някой психолог да би обърнал своето внимание (...), то би трябвало да заключи, че...*“. Разказвачът, разположен сред събитията и героите, напуска тази лишена от дистанция перспектива достатъчно често, за да подчертае участието си в изграждането на наратива: „*Но преди да ви опиша...*“, „*Това ще видиме след време...*“ и пр. Довереното разказване е направлявано от словесни формули, които онагледяват процеса на писане: „*ние сме длъжни да потърсим из природата някое сравнение...*“. И най-накрая: повествованието откровено признава своята литературност: „*Но преди да ви опиша добрите и лошавите качества на тая още доволно апетитна госпожа, аз трябва да се върна (така правят всичките романисти) назад и да ви разкажа за нея някои и други исторически подробности*“ (Каравелов 1955: 335). Презумпцията за достоверност, изисквана от възрожденския читател, е дублирана от условност, изграждаща жанрови конвенции и ново разбиране за словесното изкуство.

Боян Пенев мисли литературноисторическото през противоречия, които детайлизира, за да разгледа всеки от противоположните ракурси. Според литературния историк произведенията на Каравелов: „днес имат не художествено, а историческо значение“, те са с „не-

обработена, антихудожествена форма“, „отживели отдавна времето си“, „публицистика и проповед“ (Пенев 1978: 495 – 497). Етнографските описания в повестите и разказите на Каравелов Б. Пенев приема за нефункционални отклонения: „той забравя пряката задача на повествователя, прекъсва разказа и почва да излага наблюденията и изучванията си не като белетрист, а като фолклорист“ (Пенев 1978: 555). Изглежда, че подобно на това е мнението на М. Арнаулов, който също приема Каравелов за представител на възрожденската народонаука, но авторът на „Очерци по българския фолклор“ последователно следва дискурсивната перспектива, предполагаща трудно разграничими езикови полета и стилово неединни изкази, чрез които може да бъде наблюдавано раждането на белетриста. Б. Пенев отделя „етнографа и фолклориста“ от белетриста Каравелов и приема фолклорните пластове в повестите и разказите му като материал – „особено ценни за изследовачите на народния бит“ (Пенев 1978: 563).

Боян Пенев мисли литературноисторическото през оптиката на своята съвременност. В този смисъл оценката за повествования на Каравелов (сред които посочва „Българи от старо време“, „Слава“, „Стана“, „Мамино детенце“, „Главчо“) като „истинска поезия“ (Пенев 1978: 555) е не неочаквана смяна на отношението, а функционализиране от перспективата на следосвобожденската литература. Когато пише за „верния усет на художника да изтъква в бита и психиката на българина онези особености, които за дълго остават неизменни – въпреки честите промени във външните обстоятелства“ (Пенев 1978: 555; к.м.В.Р.), критикът на литературната модерност Б. Пенев несъмнено има предвид Пенчо Славейков, чиято концептуализация на „кардиналните национални черти“ позволява в обратна перспектива подобен акцент у Каравелов и прави възможна тази интерпретация. Б. Пенев ще посочи връзката Каравелов – Пенчо Славейков в друг смисъл (Пенев 1978: 560), но зададената интерпретативна насока се оказва продуктивна. Каравелов вече е оценяван като „значителен художник“ (Пенев 1978: 556), а за „хумористичния стил“ на „Българи от старо време“ с почти теоретико-естетическа формула е отбелязано, че чрез него писателят „овладява действителността и успява да я пресъздаде творчески“ (Пенев 1978: 557).

В културната ситуация, когато предосвобожденската литература все още се възприема като документ за отминалото, Б. Пенев ще потърси документални аргументи за художествеността на „Българи от старо време“, ще вижда исторически основания в условните персонажи, ще открива типови историко-културни обобщения в героите на Каравелов. За да разгърне интерпретацията на дядо Либен като „представител на заможните бегликчии“, литературният историк ще

се позове на недовършената автобиография на Раковски, ще потърси в „образа на хайдутината в нашата народна песен“ съответствия с героя, а във възрожденския стремеж към просвета на Копривщица и Хаджи Генчо ще проследи връзка с герои на Вазов и Пенчо Славейков (Пенев 1978: 557; 560).

Видимият респект към историзма на Б. Пенев, с изследването на който започва научната си дейност, не пречи на Ив. Радев да отграничи своята позиция. Без да цитира, но като несъмнено има предвид тезиса, че произведенията на Каравелов „будят чувства не от естетичен, а от най-реален характер“ (Пенев 1978: 497), в началото на персоналията на писателя в своята литературна история Ив. Радев обявява: „Неговите усилия имат не толкова естетически, колкото национално-патриотични и социално-хуманни определители“ (Радев 1997: 297). Всъщност без да се отказва от естетически категории като героико-романтично, гротесктно-пародийно, сатирично, които отнася към повествованията на Каравелов, Ив. Радев търси логиката, по която „животът“ ги сплавява „в единна авторова концепция“ (Радев 1997: 297).

Каравелов се оказва автор, който събира жанрово генеалогични и жанрови, литературни и литературоведски въпроси. Автентичната словесност на литература, чието отношение с действителността е „да измени нейния политически статут“ (Радев 1997: 299), не бива да ни попречи да видим подчертаната литературност, степента на условност. И ако не винаги успяваме, то е защото отдалечаването по линията на условността, осъществяващо се в неочаквано модерни стратегии, при Каравелов винаги помни предначалните си основания за свят. Писателят променя местата, където живее, минава през идейни преломи, през различни решения как идеите да се превърнат в действие, променя разбирането си за въздействието на думите, но следва текстовата стратегия на подчертана литературност, проявена още в „Българи от старо време“ (1867). До „Мамино детенце“ (1875) той отработва тип повествование, което демонстрира културната си вторичност, без да забравя комуникативните стратегии и посланията, преднасочени от времето на писане и средата на публикуване.

В „Мамино детенце“ Каравелов създава повествование, повишената условност на което е веднага посочена и изобретателно скрита. От първите страници изказът е интониран и още тук е зададена подмяна между тон и предмет на описание, риторическа операция, която разказвачът ще продължи да следва. Културните цитати и историческите аналогии са редуцирани до поетически фигури: „демостеновски красноречия“, „атиловски походи“, „ватерловски сражения“ (Каравелов 1955: 331). От фразата до конструкцията на цялото Каравелов е

изключително изобретателен в обратите на смисъла. Локална гордост и местни предрасъдъци са втвърдени до етностереотипи. Когато нечии търговски сметки надхвърлят общинските дела, въображението на казанлъчени ги измерва с паричен знак, който няма обръщение в града, но е шеговито обезпечен от разказвача с актуални тогава икономически теории и имена: „*в сегашния деветнайсети век произведенията на Калифорния са много по-важни, нежели великите съображения на Роберта Тюрго и политико-икономическите теории на Адама Смит*“ (Каравелов 1955: 343; к.м. В.Р.).

Въпреки остроумната фраза: „*Добре, че хартията е станала евтина, а мастило си варят вече и децата!*“ (Каравелов 1955: 371; к.м. В.Р.), която за пореден път напомня, че става дума за процес на писане, Каравелов не е словесно разточителен, а следва пределен синтез на повестуването. Противоречия на действителността, крайности на мисленето са редуцирани до иронични обрати, които дълбаят смислови прорези и обръщат значения. Дори обичайните за писателя метакоментари с езиков характер са сведени до лаконична фигура: „*Последия важни разговори, които имали тъждествено сходство с текста на катехизиса, т.е. които се състояли само от въпроси и отговори*“ (Каравелов 1955: 339; к.м. В.Р.). Изказът придобива видима фигуративност, орнаментален ироничен пласт, под който настойчиво работи двойният смисъл на парадоксите, докато цялото повествование не се окаже разгърнат смислов обрат.

В „Записки за България и за българите“ Каравелов е задал визуални и смислови синтези, които са с висока степен на смислопроизводство в следващи негови творби. Във въвеждащите страници на „Мамино детенце“ възрожденски патетичната възхвала на реалния град Казанлък следва родолюбивата география на градове и места от пътните бележки. В „Записки за България и за българите“ при целия колорит, несъмнен като се има предвид, че става дума за розобер, все пак описанието остава насочено към технологията на „брането на розите и изработването на маслото“ (Каравелов 1966: 506). В „Мамино детенце“ картината на розобера следва и разгръща описанието на *трендафиления град*. Описанието по аналогия, с което се начева повестта: *дървета, поле, цветя, славеи, успокояваща безметежност*, се оказва смислово недостатъчно и названието „рай“ е въведено. Повествованието обаче, следващо линията на ироничните обрати, ще постави вместването на реалността в очертанятията на библейския рай в кавичките на безспорен градски авторитет: „*Баба хаджи Христина, калугерката, проповяда, че Казанлък е исторически и божествен град, защото старовременният рай (...) се е намирал не между Тигър и Ефрат, а между Стара река, между Баята и между Кайнарджа*“

(Каравелов 1955: 353; к.м. В.Р.).

В „Записки за България и за българите“ Каравелов прави кратка и обобщена етнохарактеристика на живеещите в „местата, дето се берат розите“ (Каравелов 1966: 506). В повестта брането на рози е действие, освободено от прагматизъм: „*млади и крехки създания*“, които „*леят, подскачат, смеят се, радват се и напълват въздуха с различни възклицания!*“. В картината на растителна органика физическата действителност е тълкувана от разказвача като витализъм на характера.

Разказват, че казанлъчени, а особено казанлъченки, мислят и работят под влиянието на своите минутни впечатления и че тяхното непостоянство, което прилича на росата в техните трендафилени градинки, не са в състояние да унищожат ни старостта, ни тежкия живот, ни страшната действителност. А от какво произхожда всичкото това? От растителността, която ги окружава. Трендафилът живее малко, но неговият майски живот има повече сладки минути, нежели многолетното съществуване на върбата. („Мамино детенце“, Каравелов 1955: 333)

В географската конкретизация на този бегъл етнопсихологически етюд могат да бъдат разчетени с голямо основание характерният за XIX век психологизъм, основан на връзката между характер и място, както и философски идеи за отношението човек – природа.

В „Записки за България и за българите“ изразеното удивление от симетрията на природата все още не е пантеистично преклонение, но вече е досещане за нейната отвъдчовешка същност:

... то неволно се чудите на оная правилност или на оная симетрия, която ежеминутно виждате пред очите си (...) щото вие не знаете кому да предпишете правилността на това природно величие... (Каравелов 1966: 399)

Културната дистанция спрямо природата, рефлексията относно същността ѝ, удивлението от нея, доведено до границата с непознаването, за които под формата на пътни бележки ни съобщава „Записки за България и за българите“ (1867), е поврат във възрожденското светоразбиране, различно от това на фолклорния човек. В „Мамино детенце“ (1875) отстоянието между човек и природа е запазено, но произвежданите културни означавания са умножени. От началните вдъхновени поетизации до гротесковите картинни редукиции природата в повестта е антропоморфна проекция, почти персонализирана среда на човешкото (без да е аналог на митопоетичното фолклорно мислене).

При вдъхновените страници на буйна растителна органика в цялото творчество на Каравелов описанието в „Мамино детенце“ на „*Пенкината градинка, в която съществуват всякакви цветя*“ (Каравелов

1955: 367) е изобразително минималистично, но свръхактивно ядро от значения. Този отказ от възрожденската поетика на моминската градина, неповторимо зададена от Петко Славейков в поемата „Изворът на Белоногата“ (публ. в сп. „Читалище“, 1873), тази посочена от Каравелов, но ненарисувана дъхава и цветна невинност, са семантично свръхпроизводими.

Повествованието вече е напреднало значително в постигането на цялостен смислов обрат и ироничната фигура „светата натура“ е видимостта на скрити, необявени значения, които работят в дълбинността на текста. Шеговитата възхвала на „казанлъшката гюлова ракйика“, природен еликсир и местна гордост, с която започва повестта, в разгръщането на действието придобива смисъл на възпитателен аргумент. Ироничните риторични обрати предявяват себе си в картините на идилично патриархално общество и човекът, определен в началото по мястото на живеене, все повече е разкриван като социално същество. Каравелов се интересува от отношението индивид – среда. Природното, всеобемащо заявявано в началото на повестта, от характероопределящ фактор се превръща в своеобразен философски метакоментар на героите и събитията. Докрая колоритната възрожденска повест ще се окаже не просто възпитателно четиво, а повествование за социализацията на индивида, за способността или невъзможността да се превърне в личност.

В своя опит за теоретична история на българската литература от първата половина на XIX век Георги Гачев поставя в исторически ракурс отношението към природата у възрожденския творец. Наблюдавайки разпада на синкретизма в културното съзнание, Гачев разполага в историческа етапност възприемането на природата в „Житие и страдания...“ на Софроний и писмата-пътеписи от 1846 г. на Найден Геров. Като посочва, че Софроний пише „наивно и фолклорно“, Гачев съотнася „практическият интерес“, „чисто физическите усещания“, активизма, които природата извиква у Софроний, и „пантеистичния екстаз“, способността за пълноценно възприемане и пробудената съзерцателност у Н. Геров (Гачев 1979: 223 – 227). Отбелязвайки, че фолклорът не познава пейзажа, културният историк диференцира вторично придобитото като „социален опит“, предполагащо дистанция на човека от самата нея, отношение към природата.

В сравнение с авторите предшественици Каравелов мисли природата в различие, ненаблюдавано от Гачев поради времевата граница на неговото изследване, но така показателно, че предполага да бъде обсъдено като етап в културното съзнание. Рационализирането на знанието, интересът към науките за природата, присъщи за позитивизма от втората половина на XIX век, в проявите на Каравелов като автор,

публицист и издател диференцират тип културно съзнание, в което природата като част от цялостен поглед към света, без да престава да функционира като елемент на художественото възприятие, вече е предмет и на естествено-научното познание. През 1872 г. създаденото от Каравелов „Дружество за разпространение на полезни знания“ спомага естествените знания да намерят „широк достъп до ученици, учители, до масовия читател“ (Леков 1988: 89).

В статия от бр. 2 на първата годишнина на в. „Свобода“ Каравелов изисква от възрожденските читалища, тези своеобразни институции на местните общности, програма на „полезните“ знания и народолюбивата дейност: „Читалищата имат висока цел. В тях трябва да са държат разни сказки, както от история, минерология, зоология, ботаника и други такива които развиват умът; а сказките трябва да са казват, колкото е възможно, на простоговоримий език, щото да може секи да разбира. Освен това читалищата трябва... да печатат по някоя полезна книжка за народа и да я продават с умерена цена“⁷.

В бр. 4 на същата годишнина Каравелов обявява: „Когато един народ захване да са развива научно, тогаз той прави успехи към сяко обществено дело... Науката отваря на човека очите, тя го води към неговото добро и счатие; тя му показва пътят, по който трябва той да върви за да добие свобода...“⁸.

В уводните статии на страниците на „Свобода“ Каравелов продължава да е критичен към устройствата на българските училища, да предлага програма, обединяваща „положителните науки“ с „сичките народни проявления“⁹; да настоява за разделяне на религиозно и светско образование: „образованието и развитието трябва да бъдат общи за секиго; а учението – да бъде съобразно с животът и с народните требования“¹⁰, да обсъжда българския църковен въпрос и през актуалния поглед към политическите реалности неизменно да обявява идеала на политическата свобода.

В „Записки за България и за българите“ Каравелов създава поетизирани, изградени върху вълнението от досега с натурата, пейзажни

---

⁷ „За българските читалища“ // *Свобода*, г. I, бр. 2, 12 ноември 1869. Цит. по Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878“ на НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

⁸ „Наши благодатели“ // *Свобода*, г. I, бр. 4, 26 ноември 1869. Цит. по Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878“ на НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

⁹ [Българските училища тряб(в)а да имат своя народна система, дух и направление] // *Свобода*, г. II, бр. 32, 22 ян. 1872. Цит. по Каравелов 1985: Т. 7, с. 359 – 362.

¹⁰ [Нам са нужни...] // *Свобода*, г. II, бр. 49, 20 май 1872. Цит. по Каравелов 1985: Т. 7, с. 416.

картини и фрагменти. Съзерцателно непосредствено съпреживявана, едновременно с това природата е възприемана през определени културни филтри. Въпреки привидната документалност на „Записки...“ Каравелов вижда и мисли природата през универсализирани естетически принципи, отработени визуални техники и семиотизации. От друга страна, в прагматизма на естествено-научното съзнание природата е обективизирана като география, описания на градове и поселища, демография, поминък, икономически показатели, статистически данни, проявяващи се като дискурсивни модалности в пътните бележки. В „Българи от старо време“ и „Мамино детенце“ тези дискурсивни разноречия са орнаментирани до образни фигури, до синтези, чиято семантизация не би могла да се разчете, без да се има предвид мисленето на писателя, формирано от природо-математическите науки. В условността на повестите природното е елемент в концепцията за човека и средата. В „Записки за България и за българите“ и в повестите, като художник и като мислител, Каравелов надхвърля свързаността между природа, обитаемо място – характерова обусловеност, между икономическа среда, възпитание – индивид и поставя въпросите за свободната воля и политическата свобода.

Програмната последователност и обществената настоятелност, с които политическото върховенство на тези въпроси се заявява от Каравелов, отстояват единството на авторовата личност в художествената, публицистичната и научната ѝ проявеност. „XIX век е век за просвещение и възрождение, век за свобода и напредок, следователно часът и на българската свобода вече чука на вратата ни и ние трябва да покажем на цяла Европа, че сме будни и готови да вървим заедно с другите просвещени народности“ – пише Каравелов в бр. 3 от 1869 г. на в. „Свобода“¹¹.

Публицистична дискурсивност

Литературноисторическата оценка: „между публицистика и художествена литература, между агитация и поезия Каравелов не е правил съществена разлика – и на двете поставя една обща цел – да служат на потребностите на дадения момент, да поучават и обясняват“ (Пенев 1978: 497) е разбираема в контекстуализациите на „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“, които Б. Пенев разгръща, за да изведе авторството на писателя от археологията на обществените идеи, от динамиката на политическите възгледи, от психологията на ежеднев-

---

¹¹ „Тряба да бъдем полезни на отсрешните наши братя” // *Свобода*, г. I, бр. 3, 19 ноември 1869. Цит. по Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878” на НБ „Св. св. Кирил и Методий”.

ната свърхангажираност, от усиления труд на книжовника, редактора, издателя.

Но също така – в хетерогенната дискурсивност на творбите на писателя, в жанровата разнородност и динамиката на свързването им на страниците на редактираните от Каравелов издания, литературността в структурата на фикционалните жанрове се проявява и определя. Повестите и разказите на Каравелов са жанрово маркирани в контекстуалната съгъстеност на периодичните издания, в които са публикувани, и предполагат дискурсивна перспектива, различаваща полетата на публицистика и проза и разнородните типове изкази в жанрово различните текстове.

В бр. 1 на започващия да излиза през ноември 1869 г. „вестник политически и книжевни“ е обявено: „Освен политически статии „Свобода“ ще поместява: 1) Кореспонденции; 2) повести и разказе из българският живот; 3) статистически сведения из България; 4) критика и библиография; 5) исторически статии и пр.“¹². Статията „Нашата книжевност“ от бр. 6 за същата годишнина на вестника отново ни уверява във фокуса на различимост между полета на знанието, типове комуникация и различия на изказите. След като полемизира: „Защо ние нямаме българска книжевност? – Защото български книги никой не пише“. След като проповядва: „А на българският народ са потребни чисти български книги, с български народни дух, с българско направление и с български поглед на книжевното дело“, Каравелов разграничава: „Вестниците имат свое назначение, современно назначение, а книгата остая за сякога наука...“ (к.а Л.К.)¹³.

Разказът „Горчива съдба“, обнародван преди това на „сръбски език в сп. „Матица“, бр. 8 – 11, 1869 г.“ (вж. Каравелов 1965: Т. 2. Бележки, с. 443), е включен в началните броеве на в. „Свобода“. В дигитална версия разглеждам вестника в броевете, в които е поместен разказът, за да проследя текстовата и смислова свързаност и протичащите жанрови отграничавания. В бр. 1, когато започва публикуването на „Горчива съдба“, в уводна статия Каравелов обявява: „И така, свобода е българското желание, свобода е наша българска надежда, свобода е българската девиза“ (к.а Л.К.)¹⁴.

В жанрово генеалогична перспектива „Горчива съдба“ позволява

---

¹² Свобода, г. I, бр. 1, 7 ноември 1869. Цит. по Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878“ на НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

¹³ „Нашата книжевност“ // Свобода, г. I, бр. 6, 11 дек. 1869. Цит. по Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878“ на НБ „Св. св. Кирил и Методий“.

¹⁴ [На българската свобода посвещаваме нашият вестник] // Свобода, г. I, бр. 1, 7 ноември 1869. Цит. по Каравелов 1985: Т. 7, с. 100.

поглед към архаичната езикова ситуация на синкретизъм между устна и писмена реч и едновременно към диференциране на изказите им (така са изградени фикционалните повествования на Каравелов). Повествованието в изградено като разказ за преживяното с особеностите на устната реч – специфични изкази, ритъм на говорене, своеобразно интониране, което се променя при „наизването“ на разказ в разказа в разказа, народопесенни формули, отделни диалектизми, подчертани като стилови орнаменти. Всички тези повествователни особености посочват стилизация на автентична реч, която е твърде рано да бъде определена като „сказова“, но несъмнената ѝ литературна вторичност е присъща за по-късни прояви в историята на българската проза.

Преживяването на природата е сведено до фолклорното разбиране за наличност на един видим ред, до тържествуваща проявеност на естеството, преминаваща в друга тема чрез гласа на народния певец:

Около мене все мирижливо, все зелено, весело, добро: ветрец люлюшка зелената тревица, ластавички чуруликат, врабчета се борят... Гущери търчат по скалите и крият се по пукотините; сено мирише от всяка страна; жито захванало да жълтее; пиленца пеят, а над всичките тия гласове гърми българската орашка песен:

Ох, иди речи, пиле Дено,
на моята майка

да приготви, пиле Дено,
седемдесет кърпи,

та да вежем, пиле Дено,

седемдесет рани... (Каравелов 1965: 136)

В стилистиката на писмената реч, разменените между героите писма са също така естетически маркер на исторически определено разбиране за литературност. Повествованието се изгражда и от един трети словесно-литературен пласт на стилистичните формули на сантименталния тип четива – с техния акцент върху сетивността на преживяното и чувствените реакции на психическото, които съответстват на сюжетната „претовареност“ от премеждия, на екстатиката на преживяното, на неимоверността на случилото се: „Стана той, отвори прозорецът, погледна на слънцето, на небето, на полетата, въздъхна тежко-претежко, па запя тихо...“ (Каравелов 1965: 136). Както повечето повествования на Каравелов и „Горчива съдба“ показва човека в безпределността на безправиято.

При публикуване на разказа във в. „Свобода“ Каравелов прави редакции, при които героите са разкрити „по-пълно в нравствено-психологически план, чувства се социално-политическата определеност в мирогледа им“ (Каравелов 1965: Т. 2. Бележки, с. 443). В разказа могат

да бъдат разчетени полета, смислово съответни и словесно близки на Ботевата лирика и „Горски пътник“ на Раковски: разтерзаващи диалози с майката, братя, любимата; полярност на чувствата; картини на страдания и робство, мотивиращи бунтовния избор: „*Какво щещ да правиш, когато съм се родил такъв! Както щете, а не мога да търпя и да гледам... сърцето ми кипи от гняв, кога погледам на каква неволя е обречен всеки българин*“; страдащото, разкъсано народно тяло: „*кой само не яде нашата плът и не пие нашата кръв?*“ (Каравелов 1965: 147 – 148; к.м. В.Р.); несправедливостта: „*У нас няма ни закони, ни правда, ни човечество*“ (Каравелов 1965: 148; к.м. В.Р.); неотменимостта на борбата: „*Народът наш се пробуди и страшно ще отмъсти на своите врагове за проляната кръв...*“; повелята на свободата и екстатиката на изричането ѝ: „*нека даде бог да бъде свят тоя час за България*“ (...) *да видим скоро слободна нашата земя!*“ (Каравелов 1965: 157 – 158; к.м. В.Р.). Проговарят историческата съгъстеност на епохата, споделените биографии на времето, общо преживяните събития на ежедневието, колективните чувства и върховната отдаденост на свободата. Така и при тримата автори самата литература (специфика на времето, авторството и творчеството, която трябва да бъде подчертана) се превръща в национална революционна идеология, в другия начин освен публицистиката да се въздейства на съзнанието на съвременниците и да се променя действителността.

В уводната статия на бр. 1 за 1896 г. редакторът на „Свобода“ осмисля човешкото през отношението към свободата. Обявява свободата за естествена предопределеност на човека, постулира я като върховно обществено достойние и непримиримо лично отстояване: „... за човека е потребна, най-напред от сичко, свобода. Без свобода човек не може да рече, че е човек,... без свобода човек не може да бъде такъв, какъвто го е създала природата (...) Само онзи може да каже, че е човек, който говори и мисли по своята воля; само онзи може да каже, че живее на светът, който не търпи да види над себе си никакъв деспотизъм, никакъв бич“. За да прокламира финално: „на българската свобода посвещаваме и нашият вестник“¹⁵.

До бр. 6 за 1869 г., когато разказът „Горчива съдба“ е публикуван с продължение на страниците на вестника, в уводните статии Каравелов мисли човека в най-хуманистичните разбирания на новото време – като творение на природата, в което са вложени висшето проявление – животът и неизменният закон – развитието: „Човек е създаден от самата природа да *живее*, т. е да върви напред и да търси по-добро положение“. Писателят подчертава разумното начало, което рациона-

---

¹⁵ [На българската свобода посвещаваме нашият вестник] // *Свобода*, г. I, бр. 1, 7 ноември 1869. Цит. по Каравелов 1985: Т. 7, с. 97 – 100.

лизира света: „Само непрестанното вървене напред, само денонощното бдение във великият храм на науката дават човеку право с чест да носи своето велико име *човек*“. Вижда духовния живот на човека като морална алтернатива на реалния свят: „Човек е същество способно за цивилизация, затова той трябва да усилява своя ум, насякъде да търси, що е справедливо и добро, и ако той се увери, че е открил някои недостатъци в общественият живот, то той трябва да употреби сичките си сили, за да изправи тия недостатъци“. Свързва тези високо просветлени хуманистични идеи за човека с епохата на народностно пробуждане и национално себеосъзнаване: „Нашата обязаност е да развиваме наследството, което е останало от нашите прадеди“, както и с висшата колективна цел: „политическа и духовна свобода“ (к.а. Л.К.). (Каравелов 1985: Т. 7, с. 103 – 106).

Литературността на повествованията, създаването на езиков образ на разказвача и полагането на света в него предпоставят разликата с политическите, научно-популярните, народоведските статии, публикациите по обществени и книжовни въпроси в периодичните издания на Каравелов. Публицистичният авторов образ в тях рационализира отношението към човека и обществото, разширява възприемането на природата в естествено-научната ѝ аргументация. От друга страна, периодичните издания, редактирани от Каравелов, позволяват в съществените контекстуализации да бъде наблюдавано пренасянето на текст и смисъл, сближаването и различието между публицистичните материали и публикуваните в тях художествени творби.

Началото на повестта „Хаджи Ничо“, публикувана също на страниците на „Свобода“, е в явен контраст с хуманизиращите позиции на статиите от списанието:

Погледайте на това същество, което се нарича човек, погледайте сами на себе си, погледайте на човеческите тежки мъки и страдания, на неговите огнени старания и безумни стремления, на неговата любов и ненавист, на неговите страхове и радости, користолюбие, самолюбие, надежди, подлост, низкост, великодушие и пр. и пр. (...) Не е ли чудно, като погледаш на тоя червек, който се нарича човек... А какви вселени, какви геометрически пространства, какви големи планове и предмети се отражават в мозъкът на нищожният човек, комуто твърде често нашата планета се струва като едно парче кал (...) напр. той може да попита: „А защо?... Защо са тия планети и комети, тия неподвижни грамади мъртви звезди и тия слънца и месечини със своите мъртви сили и със своето механическо движение?...“. В природата, казват философите, няма дума *защо* и *за какво*, в нея всичките неща са на мястото си и нищо не стои и не живее без цел. Добро! Но кой е в състояние да ми каже отдека произлиза човеческата безцелност, низкост, нищожество, подлост и пр? (Каравелов: 1955: 271 – 272; к.а. Л.К.)

Началото на уводна политическа статия в бр. 2 от 12 ноев. 1869 г. обявява революционната 1848 г. за епоха на националните възраждания: „епоха, за да се възродят много народности“, в която „българската умствена деятелност придоби патриотическо значение“ (Каравелов 1985: 100). В повестта четем: „1848 година разбуди заспалите и полумъртви народи по всички Европа, събуди и нас българите“ (Каравелов 1955 : 294). Повествованието на „Хаджи Ничо“ е изградено в риторически сгъстена проблематизация спрямо политическите и статиите по обществени въпроси на редактора и публициста Каравелов.

Героят на неизречими подлости и мерзки дела в повестта е представен чрез „портрет“ (по ироничното определение на разказвача). Всъщност Каравелов използва гротесков подход на условно биографичен разказ за живота и деянията на „карловския гражданин Хаджи Ничо“ (Каравелов 1955: 326): родно място, семейство, раждане, учение, по-късно – един от букурещките българи. В повествованието разказвачът вплита универсални наблюдения за устройството на обществото, размишления за робството, политически анализи на събития в Европа и света, като на този фон разгръща разказа за спечеленото богатство на героя и поредицата от подлости и низости. Хаджи Ничо е условен персонаж, когото повестта среща с исторически герой – Раковски. Действителни факти – брошурата на Раковски за преселението на българите в Русия, издаваните от него „Дунавски лебед“ и „Бъдъщност“ са вплетени във фикционалните отношения. Биографични факти от съдбата на Раковски – преследвания, „произшествия“, смърт са приписани на подлите действия на Хаджи Ничо. „Мислил, че е изкопал българското възрождение заедно с коренът му“ (Каравелов 1955: 312), обобщава разказвачът.

Публикувана в първата годишнина на първия Каравелов вестник, повестта „Хаджи Ничо“ разкрива твърде рано разочарование не от идеалите на „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“, които все още чакат постигането си, а от „чудната и необяснима комедия“ на нашия живот (Каравелов 1955: 271), горки наблюдения за която Каравелов намира в емигрантския живот. Писателят вече е формирал погледа си на сатирик и майстор на фейлетона. Мисловната изначалност на въпроса, зададен в началото на повестта: „защо човек живее и що той търси на тоя свят?“ (Каравелов 1955: 271) влиза в остри проблематизации с разгръщащото се повествование и със статиите на страниците на вестника.

Появил се е нов тип разказвач (различен от споделящия страдания), който в ироничен и пародиен контраст синтезира функции, познати ни от публицистичното мислене на писателя. След „Хаджи Ничо“ този тип разказвач ще видим в „Българи от старо време“ и „Мамино

детенце“. В авторовото отношение към действителността, обгледана в различните ѝ проявления, художественият реализъм на Каравеловите повествования се разгръща в многообхватно усложняване – от разнородните изкази на устното разказване, народопесенното оплакване и усиленото страдание до естетическите модалности на комичното, ироничното, пародийното, социалната сатира и политическия сарказъм. В диференцирането на полетата на публицистика, народонаука и белетристика е уникалното място на Каравелов във възрожденската проза, но в единството на писателската фигура изявите на автор, етнограф, публицист, редактор не могат да бъдат разделени.

Дългата памет

Давайки генеалогическа отпратка към Друмев и Блъсков и 60-те години на XIX век, когато „възниква новата българска повест“, отчитайки че Каравелов пише и публикува по това време на руски и сръбски, при всички възражения, които има към художествеността на повествованията му, Б. Пенев е категоричен: по значение Каравелов „държи първо място“ (Пенев 1978: 596).

Повествованията на Каравелов имат уникална историческа положеност в новата българска литература. Позволяват оптиката едновременно на генеалогична интенция и на разгъване до границата на преобразуване на жанра.

За Иван Радев, автора на „История на българската литература през Възраждането“, Каравелов е писател, прозрял „диалектиката на националната ни съдба“ (Радев 1997: 297). Задаващи нов изследователски ракурс към белетриста Каравелов, наблюденията за повторящи се ситуации, описания, детайли в описанията, словесни конструкции, за еднотипни елементи при изграждането на отделните повествования, Ив. Радев систематизира в обобщението „всяка творба овладява нещо ново от същините на националния живот“ (Радев 1997: 298). В този смисъл авторът на „Българи от старо време“ е видян като експериментатор и като утвърждаващ „плодотворни традиции“ (Радев 1997: 298).

Вниманието към начина, по който са изградени повествованията: „мегатекст“ с неговите вътрешни връзки и обединяващи акценти“ (Радев 1997: 299) се оказва ракурс, в който Каравелов изненадващо е видян като модерен автор. Изследователят прилага аналитичния инструментариум на съвременната проза, когато отнася към възрожденските повествования определители като „циклизация“, „вътрешнотекстови връзки и преливания“, „безсюжетност“ (Радев 1997: 299 – 300). Изведен е повествователен модел, в който се редуват два плана: безсюжетна линия на авторов разказ и „вставен

разказ“ с остросюжетни елементи; анализирано е как „времето на преживените случки в „устния разказ“ се свързва с времето на „записания разказ“; отклоненията не се приемат за художествена неосъщественост, посочен е „вкус към отклоненията, към резките преходи и волните композиционни решения“ (Радев 1997: 300 – 301), както и „естетизацията на националния бит“ (Радев 1997: 309). Наблюденията си над жанровата динамика в ранната проза на Каравелов литературният историк обобщава: „Цикличната структура е жанрът-откритие за белетриста Каравелов“ (Радев 1997: 311). В пулсаците между разказ – повест – роман извежда „жанровия релативизъм“ на повествованията на възрожденския автор (Радев 1997: 305 – 306).

Трябва да имаме предвид теоретико-историческия тезис на Н. Георгиев: „Цикълът разкази е наджанрово образувание с междутекстови организиращи принципи. Няма основание той да бъде разглеждан като... движение от разказа към романа“ (Георгиев 2017: 356), за да преценим, че към генеалогията на романа в българската литература Ив. Радев прилага и същностно различни аргументи от принципа на циклизация.

Възможна перспектива към романовия жанр чрез прозата на Каравелов не означава само отместване на началото в 1873 – 1874 г., когато във в. „Независимост“ писателят публикува своята „историческа трилогия“ – „Отмъщение“, „После отмъщението“, „Тука му е краят“ (Радев 1997: 328 – 333), не предполага само съотнасяне с „Под игото“ на Вазов, няма да приключи и с промяна на границите на дискурсивния опит, като се включат и повествования на З. Стоянов от 80-те и 90-те години на XIX век. Да се обоснове генеалогията на романовия жанр в българската литература най-вече изисква литературноисторическата наука да се освободи от жанровата си вкостененост и предразсъдъци. Този разговор Ив. Радев започва с последните страници от персоналията на Каравелов в своята литературна история, предлагайки изкристализирането на жанрови форми на романа да бъде наблюдавано в отношението между историографско и литературно. (Анализиращ ракурс към „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, проследяващ историческото колебание на жанровата рецепция между документално-историографското и фикционалното, предлага Н. Георгиев – Георгиев: 1992)

В модернизращата аналитична перспектива на Ив. Радев се срещат позициите на историка на Българското възрождане, на критика на актуалната литературна ситуация след 70-те години XX век, на работилния с архива на Йордан Вълчев и на Васил Попов и автор на книги за тези уникални разказвачи от 60-те години на XX век. Маркираното

от изследователската парабола на Ив. Радев време на прозата повече от век, бързо води до понятийната метафора „дългата памет“, в която може да бъде разпознато заглавието на негова книга.

Нашият опит за жанрова генеалогия търси перспектива към установяване на фикционалния статут на прозата. В полето на историческата поетика на новата българска литература ни интересува диференцирането на прозата от присъщите за възрожденската дискурсивност: публицистика, народонаука, езиковедски опити, филологически размишления, фолклористични записи, следи от които се утаяват в прозата като специфични изкази или синтези с фикционална функция.

В историческата поетика на жанровото установяване, като предлага ракурс на същностно разграничаване между „литературата и нейното жанрово обкръжение“ и „жанровете в литературата“, Н. Георгиев отбелязва: „Както изглежда, литературното мислене на XIX в. е правило по-малко разлика между художествени и нехудожествени жанрове (...) Във втората половина на XIX в. фикционалността постепенно и противоречиво се налага като различителен белег на литературата“ (Георгиев 2017: 364).

Основателността на тезиса „В епоса на XIX в. намираме... по смътни представи за границите между жанровете. С тогавашното си значение „повест“ не влиза в корелация с „роман“ и „разказ“ (Георгиев 2017: 366) предполага изследователска перспектива, която наблюдава проявите на синтез и диференциране между изкази на документа, факта и фикционалното, която извежда учленяването на жанрови структури и артикулирането на жанрови номинации от словесните свързвания, размествания и преобразувания, от семантизирането на ракурси на повествуване, от обособяването на специфични изкази

„Паметта на жанра“ е понятийна аксиома, теоретизирана от М. Бахтин. В този смисъл жанрът не е „заета“ готова схема, а утаени и преобразувани следи от множество жанрови формации и словесни констелации. Жанрът не е обща структура, а уникален авторов подпис. Историческата положеност на разказите и повестите на Каравелов в новата българска литература позволява при него да се наблюдава диференцирането на повествователния жанр в дискурсивна оптика, но също така – разколебаването на структурните елементи на цялото (текстова стратегия на модерната проза на XX век). Повествованията на писателя задават една, да я наречем, антинормативна генеалогия, едновременно жанрово създаване и импулс към разколебаване.

Когато четем „Българи от старо време“ и „Мамино детенце“ на Каравелов, автентичната стихия на живата реч, подчертано игровите диалози, парадоксите на ироничното повествование, превръщането на читателя в езикова и реална фигура на повествованието, изобре-

тателността, с която условността обявява себе си, житейските, прагматичните и поетическите закони на променящ се и все същ свят на българското традиционно живееие – неочаквано са ни довели до също така уникални разказвачи век по-късно. Архивираните пластове на мисленето и гротесковото им разколебаване съкращават отстоянието и сближават възрожденския автор и модерните разказвачи. Време е в повествование на Каравелов да видим чернова на „свиреп“ разказ на Радичков:

Хаджи Генчо захванал да разказва историята на тоя цедилник и разказвал я чак до Карлово, т. е. той разказал отгдето е била купена вълната, гдето е била тя острижена, гдето е била вапцана и така нататък; а чичо Петър мислил за своите търговски работи и бил твърде невнимателен към Хаджи Генчовите открития. Когато двата приятеля влезли в Карлово, то чичо Петър пак попитал Хаджията: – Байо Хаджия, ти пак ми не каза отгдето взе цедилника? (Каравелов 1955: 34)

В дългата памет на литературата времето се съкращава и в параболите му парадоксът, че големите автори създават своите предшественици, ще потвърди себе си и в обратното – големите автори очакват своите големи следовници.

Дълга е не само жанровата памет на прозата, но и линията на критическото и историческото мислене, семиотизацията на действителността като усвоена култура и културните политики на възвръщането. Дългата културна памет се обезпечава от политики на издаване, които контекстуализират определени линии на миналото и актуализират автори. От 1954 до 1956 г. излизат трите тома на „Избрани произведения“ на Каравелов, редактирани от Ал. Бурмов, подготвил за публикуване съчиненията на Каравелов през 40-те години. Деветтомно издание на „Събрани съчинения“ на писателя е осъществено от 1965 до 1968 г. Книгата на М. Арнаудов „Любен Каравелов. Живот, дело, епоха. 1834 – 1879“ (С., БАН, 1964) актуализира осмислянето на писателя. Интересът към Каравелов е подновен с пълно дванадесеттомно издание, чийто първи том излиза през 1984 г., а последният – през 1992 г. При проведените археология на авторовите идеи и жанров анализ на повествованията на Каравелов бяха ползвани тези три издания.

Използвана литература

- Аретов, Николай, Чернокожев Николай 2006. Българска литература XVIII – XIX век. Един опит за история. София: Анупис. [Aretov, Nikolay, Chernokozhev, Nikolay. Balgarska literatura XVIII – XIX vek. Edin opit za istoriya. Sofiya: Anubis, 2006].
- Арнаулов, Михаил 1978. Избрани произведения в два тома. Т. 2. Ред. Е. Константинова. София: Български писател. [Arnaudov, Mihail. Izbrani proizvedeniya v dva toma. T. 2. Red. E. Konstantinova. Sofiya: Balgarski pisatel, 1978].
- Арнаулов, Михаил 1996. Очерци по българския фолклор. Трето фототипно издание. Т. 1. София: Акад. изд. Проф. М. Дринов. [Arnaudov, Mihail. Ocherци po balgarskiya folklor. Treto fototipno izdanie. T. 1. Sofiya: Akad. izd. Prof. M. Drinov, 1996].
- Гачев, Георги 1979. Ускореното развитие на културата. Предг. П. Динеков. Прев. Д. Данчева. София: Наука и изкуство. [Gachev, Georgi. Uskorenoto razvitie na kulturata. Predg. P. Dinekov. Prev. D. Doncheva. Sofiya: Nauka i izkustvo. 1979].
- Георгиев, Никола 1992. Как разказва Захари Стоянов в „Записки по българските въстания“. Георгиев, Н. Сто и двадесет литературни години. София: ИК Век 22. [Georgiev, Nikola. Kak razkazva Zahari Stoyanov v „Zapiski po balgarskite vastaniya“. Georgiev, N. Sto i dvadeset literaturni godini. Sofiya: IK Vek 22, 1992].
- Георгиев, Никола 2017. Тезиси по историята на новата българска литература. Георгиев, Н. Литературна теория. Питания и изпитания. Т. 1. София: Изток – Запад. [Georgiev, Nikola. Tezisi po istoriyata na novata balgarska literatura. Georgiev, N. Literaturna teoriya. Pitaniya i izpitaniya. T. 1. Sofiya: Iztok – Zapad, 2017].
- Каравелов, Любен 1955. Избрани произведения в три тома. Под ред. на Ал. Бурмов, Ст. Божков, Цв. Минков. Т. 2. София: Български писател. [Karavelov, Lyuben. Izbrani proizvedeniya v tri toma. Pod red. na Al. Burmov, St. Bozhkov, Tsv. Minkov. T. 2. Sofiya: Balgarski pisatel, 1955].
- Каравелов, Любен 1965. Събрани съчинения в девет тома. Под ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков, П. Тотев. Т. 2. София: Български писател. [Karavelov, Lyuben. Sabrani sachineniya v devet toma. Pod red. na Tsv. Undzhieva, D. Lekov, P. Totev. T. 2. Sofiya: Balgarski pisatel, 1965].
- Каравелов, Любен 1966. Събрани съчинения в девет тома. Под ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков, П. Тотев. Т. 4. София: Български писател. [Karavelov, Lyuben. Sabrani sachineniya v devet toma. Pod red. na Tsv. Undzhieva, D. Lekov, P. Totev. T. 4. Sofiya: Balgarski pisatel, 1966].
- Каравелов, Любен 1985. Събрани съчинения в дванадесет тома. Под

- ред. на Цв. Унджиева, Д. Леков, П. Тотев. Т. 7. София: Български писател. [Karavelov, Lyuben. Sabrani sachineniya v dvanadeset toma. Pod red. na Tsv. Undzhieva, D. Lekov, P. Totev. T. 7. Sofiya: Balgarski pisatel, 1985].
- Кьосев, Александър 1998. Списъци на отсъстващото. // Българският канон? Кризата на литературното наследство. София: ИК Александър Панов. [Kiosev, Aleksandar. Spisaci na otsastvashtoto. // Balgarskiyat kanon? Krizata na literaturnoto nasledstvo. Sofiya: IK. Aleksandar Panov, 1998].
- Леков, Дочо 1988. Писател – творба – възприемател през Българското възраждане. София: Народна просвета. [Lekov, Docho. Pisatel – tvorba – vazpriematel prez Balgarskoto vazrazhdane. Sofiya: Narodna prosveta, 1988].
- Пенев, Боян 1978. История на новата българска литература. Лекции в четири тома. Под ред. на П. Зарев, Ив. Сарандев. Т. 4. София: Български писател. [Penev, Boyan. Istoriya na novata balgarska literatura. Lekcii v chetiri toma. Pod red. na P. Zarev, Iv. Sarandev. T. 4. Sofiya: Balgarski pisatel, 1978].
- Радев, Иван 1997. История на българската литература през Възраждането. В. Търново: Абагар. [Radev, Iv. Istoriya na balgarskata literatura prez Vazrazhdaneto. V. Tarnovo: Abagar, 1997].
- Свобода. Вестник политически и книжевни. Редактор Любен Каравелов. Бр. 1, 7 ноемв. 1869 – бр. 8, 24 дек. 1869. Дигитална библиотека „Продължаващи издания 1844 – 1878“ на НБ „Св. св. Кирил и Методий“, София. [Svoboda. Vestnik politicheski i knizhevni. Redaktor Lyuben Karavelov. Br. 1, 7 noemv. 1869 – br. 8, 24 dek. 1869. Digitalna biblioteka “Prodalzhavashti izdaniya 1844 – 1878“ na NB “Sv. sv. Kiril i Metodiy“, Sofiya.]
- Фуко, Мишел 1992. Думите и нещата. Археология на хуманитарните науки. Прев. В. Цветков. София: Наука и изкуство. [Fuko, Mishel. Dumite i neshtata. Arheologiya na humanitarnite nauki. Prev. V. Tsvetkov. Sofiya: Nauka i izkustvo, 1992].